

TÜRK KÜLTÜRÜNDE VE AZERBAJCAN DESTANLARINDA AT

*Eyüp AKMAN**

Özet

Türk kültüründe ve yaşam biçiminde atın rolü büyüktür. At, insanların hem taşıma, hem yiyecek hem de arkadaş ihtiyacını karşılar. Bu yazımızda atın Türk kültüründeki yerini ve Azerbaycan kahramanlık destanlarındaki konumunu inceledik.

Anahtar kelimeler: At, Türk kültüründe at, Azerbaycan destanlarında at.

THE HORSE IN TURKISH CULTURE AND AZERBAIJAN LEGENDS

Abstract:

In the culture and life of Turks, the role of the horse is important. The horse is used as transportation, food and a friend. In this paper we investigated the place of the horse in Turkish culture and in the Azerbaijan hero legends.

Key words: Horse, The horse in Turkish culture, the horse in Azerbaijan legends

Türk kültüründe ve yaşayışında atın üstlendiği vazife diğer hayvanlara göre oldukça zor ve ehemmiyetlidir. Zira at, Türk'ün hem kolu kanadı, hem giyeceği, hem yiyeceği hepsinden önemlisi en yakın sırdaşı ve dostudur. Bundan dolayı Türk kültür ve edebi ürünlerinde at en fazla kendinden bahsettiren bir yapıya sahiptir.

Divanu Lugati't Türk'te "at" sözcüğü¹, kök halinde 191 kez, bir o kadar da kendisine ek almış vaziyette geçer. At karşılığı olarak yine Divan'da Yund yedi kez, Toruğ bir kez, Köçüt iki kez, El bir kez geçmektedir. Dede Korkut Destanları'nda² da "at" sözcüğü kök halinde 90 kez geçer.

İnsanlık tarihinde hayvan terbiyesinde önce ren geyiği, sonra at ehlileştirilerek insanlık hizmetine sunulmuştur.³ Alman alimi Potratz "Eski Çağda At" isimli eserinde, yapılan kazılardan hareketle atın altı bin yıl önce Türkler tarafından ehlileştirildiğini söyler.⁴

* G.Ü. Kastamonu Eğitim Fakültesi, İlk Öğretim Bölümü, Kastamonu

¹ D.L.T. Besim Atalay Tercümesi Ank 1992

² Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, Ank 1997

³ İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İst. 1994 s.208

⁴ İsmail Habib Seviük, Türk Atı, T.F.A. Kasım 1962 s.2881

Türk mitolojisinde atların rolü büyüktür. Özellikle şaman veya kamların yaptıkları dini törenlerinde at, vazgeçilmez bir unsurdur. Şaman içinde yaşanılan dünyadan öteki dünyaya kutsal güçlerin bulunduğu dünyaya geçmek için hazırlık yapar. Bunların arasında at başlı sopa da vardır. Hazırladığı malzemelerin üzerinde sembolik işaretler vardır. Bu işaretlerden bazıları şamana öteki dünyalarda kendisine yardım edecek olan hayvanların resmidir.¹

Bir Buryat efsanesinde genç bir kadın, şaman olan ataların ruhu ile evlenir. Bu evlilikten sonra kadının sahip olduğu atlardan birisi sekiz ayaklı bir tay dünyaya getirir. Dünyalı kocası bu atın dört ayağını keser. Bunun üzerine kadın çok üzülür, onunla gök yüzüne uçtuğunu ve başka diyarlara gittiğini söyler. Yine bir Yakut mitinde şaman, davulunu çevirir elindeki sopayla üç kere vurur, davul üç ayaklı bir taya dönerek onu gökyüzüne ulaştırır.²

At ölümün ve sezginin sembolüdür, gökyüzünde de yer yüzünde de yeri vardır. Tanrıların insanlara yardım etmesi için onun varlığı gerekmektedir. Esrarengiz bu alemi temsil eden bir hayvandır.³

Şükrü Elçin Türk kültüründe atların menşei ile ilgili efsaneleri dört başlık altında toplar:Gök menşeli, rüzgar-hava menşeli, mağara-toprak menşeli, su menşeli atlar.⁴

Buna göre, Yakut destanında kahramanların atları, at sürüsü ilahesi tarafından güneş memleketinden gönderilir. Buryatlar, kahramanın atının gökten indiğine veya ilahların tayin ve takdiri ile dünyaya geldiğine inanırlar.

Efsaneye göre Türk, gökyüzünden yer yüzüne atlı olarak inmiştir. Ayrıca Tanrı ile iletişim kurmak da kanatlanıp uçabilen bu hayvana binilerek yapılabiliyordu. Belki de doğudan doğruya kağan ile Tanrı arasında iletişimi sağlamaktaydı.⁵

Şaman Türklerle Moğol'ların inancına göre at, gökten inmiştir. Yakutlar'a göre de kahramanların atları güneşten gelmiştir. Kaf dağının altındaki "Süt Gölü"de hem uçan hem de yüzen atlar vardır ki bunların kürekleri ve kanatları bulunur.⁶ Bir Altay masalında gökten inen kısraktan bahsedilir.⁷

Uygurların bazı boyları ata kutsal bir değer vererek atı savaş tanrısı olarak kabul etmişlerdir. Baykal gölü çevresindeki kayaya pek çok atın resmi oyulmuştur. En önde ise bir ak at bulunmaktadır. İnanca göre bu at savaş ilahının bineceği bir attır.⁸

¹ Bilge Seyidoğlu, *Mitolojik Dönemde At, Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İst. 1995 s.91

² Bilge Seyidoğlu, a.g.e s.92

³ Bilge Seyidoğlu, a.g. e s.93

⁴ Şükrü Elçin, *Atların Doğuşları İle İlgili Efsaneler*, Halk Edebiyatı Araştırmaları, Ank. 1977 s.47

⁵ Ali Abbas Çınar, *Türklerde At ve Atçılık*, Ank. 1993 s.20

⁶ Murat Uraz, *Türk Mitolojisinde ve Folklorunda Atlar*, T. F. A. c.18 s.8374

⁷ Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Ank. 1998 s.313

⁸ Abdülkerim Rahman, *Uygur Folkloru*, Ank. 1996 s.140

Atların gök menşeli, dolayısıyla uçma özelliğine sahip olduğunu biz Köroğlu'nun Kırat'ında da görebiliyoruz. Köroğlu'nun Kırat'ının bir vasfı da uçmasıdır. Hemen hemen bütün rivayetlerde Kırat'ın uçacak kadar seri olduğunu, koşarken ayaklarının yere dokunmadığını görüyoruz. Bu konuya aşağıda ayrıntılarıyla temas edeceğimizden konuyla ilgili sadece bir türkü metnini vererek yetineceğiz:

Kırat'ın elinden babam can mı kurtulur?

Elma gözlü Kırat'ım benim

Canım Kırat gözüm Kırat

Sana olsun murat

Her yanında çift kanat

Uçar gider ha gider, ha gider..¹

Mağara menşeli rivayetlerin ise en eskisi Pamir yaylasında yaşamış olan Ak-Hunlar'a aittir. Onların yaşadıkları ülkelerde bir dağdaki mağarada yaşayan ilah atma kısraklar sürülmek suretiyle döl alınır. Topraktan türemiş at motifine batı Türkistan'da Soğd kabilesi efsanelerinde rastlıyoruz. Gökten düşmüş ve bakırdan yapılmış at, yarıya değin toprağa gömülmüş durumdadır, yıl başın²da nehirden bir at çıkar ve bu tapınaktaki ata karşı kişner.

Bazı Altay ve Hakas destanlarında merkezi kahraman ve atı bir mağarada yahut karanlık ak kayanın içinde cansız şekilde dururken boz kurt şekline de girebilen bir kişi (Huu İney) tarafından bengisuyla diriltir ve yeryüzüne çıkarlar. Altın Arığ Destanı'nda Altın Arığ, Kirim Sın dağındaki ak kayanın içinde atı Ak Sabdar ile birlikte dünyaya gelmiştir. Yine Er Töştük destanında kahraman Er Töştük, atı Çal Kuyruk ile birlikte, yer altı dünyalarında seyahat eder.³

Kazaklara göre at rüzgardan yaratılmıştır. Atın bu özelliği Gök Tanrı'ya bağlılığın bir ifadesi olarak kabul edilmiştir.⁴ Atın rüzgardan doğduğu efsanesi İslami kaynaktan yayılmıştır. 14.yüzyıla ait bir Kısas-ı Enbiya'da Allah, cenup yelinden bir kabza yel almış ve atı yaratmıştır. 17. Yüzyıl müelliflerinden Kadızade de, at⁵ın doğuşu için Tanrının dört unsurdan yeli galip unsur olarak kullandığını yazar.

Sudan çıkan at motifi de Türklere mahsustur. Abbasiler devrinde Arap devletinin idaresindeki Türk orduları askerlik yanında at yetiştirmekle de memur edilmişlerdir.

¹ Pertev Naili Boratav, , Köroğlu Destanı, İst. 1984 s.67

² Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, Ank. 2000 s. CDXXXI

³ İsa Özkan, Köroğlu Destanı'nda Kahraman ve Atının Doğuşu İle İlgili Motiflerin Tahlili, Türk Dili, Eylül 1997 S.549 s.228

⁴ Şakir İbrayev İbrayulı, Kazakların Eski İnançlarında At, Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık, İst. 1995 s.320

⁵ Şükrü Elçin, a.g.e. s.48

Onların halifeler adına Bağdat civarında yetiştirdikleri atların, göl aygırından türemiş olduklarına inanılıyordu. Hatta meşhur Arap atı neslini de bu Bek emirleri yetiştirmiştir. Bu gün Amuderya'nın kollarından Vakh havzasında, Rusta-Bik mevkiinde sudan çıkmış atlar hakkında hikayeler vardır.¹

Köroğlu'nun Elaziz rivayetinde Köroğlu'nun babası atları seçerken bir sürüyü Tuzlu Göle'e sürer. İçinden yalnız Kırat kurtulur. Bu da Kırat'ın Su Aygırı neslinden olduğunu gösterir.² Azerbaycan rivayetinde Kırat, Aras'tan çıkan aygırdan doğan iki taydan biridir. Türkmenistan rivayetinde ise Derya-yı Şor'dan çıkan aygırın neslinden doğmuştur. Kırat'ın bu şekilde olağanüstü hususiyet kazanması motifi mitolojik devirlerden kalan orijinal bir motiftir.³

Dede Korkut Destanı'nda Bamsı Beyrek'in atı Benli Boz deniz kulunudur. Bu at, zindana düşen sahibini on altı yıl bekliyor. Bu hikayenin varyantlarında ise bu at konuşmaktadır.⁴ Yine bu hikayelerde kahramanın atı gelecek felaketi ve düşmanın yaklaştığını sezer ve sahibine haber verir: "Ala aygır kaçan kim yağı kokusunu alsa ayağın yere döğerdi, tozu göğe çıkardı."

Türk destan ve hikayelerinde at insan gibi konuşur, sihir yapar, uçar, kahramana yardımcı olur. Ali Berat Alptekin'in hazırladığı "Halk Hikayelerinin Motif Yapısı" isimli kitabında konuşan at motifi B 211.1.3, yardımcı at motifi ise B.401 numarada kayıtlıdır. Yine sihirli atla uçma motifi ise B. 184.1.6 numarada kayıtlıdır.⁵

Abakan Tatarları arasından derlenmiş Kartaga Mergan Destanı'nda⁶ da kahramanın atı Kara boz at olağanüstü özelliklere sahiptir. Gerektiği zaman sahibiyile konuşur, ona sıkıntılı zamanlarda yardım eder ve nasihat verir.

Türk destanlarında kahramanların atlarına ad verilerek onlar da alplar gibi adeta ölümsüzleştirilmiştir. Altın Arığ Destanı'nda kahramanın atı Ak Sabdar, altın yeleli, altın toynaklı, dokuz kulaç boyunda efsanevi bir at olarak tasvir edilir. Çibetey Han'ın atı, Han Pozırah at, bükülmez kanatlı ve üç dizginli bir attır. Üstteki dizgini çekince göğün derinliklerinde görünmeden, ortadaki dizgini çekince yer ile gök arasında, alttaki dizgini çekince ise yer yüzünde kayar gibi uçar.⁷

¹ Şükrü Elçin, a.g.e. s.50

² Pertev Naili Boratav, Köroğlu Destanı, İst. 1984 s.66

³ İsa Özkan, Köroğlu Destanı'nda Kahraman ve Atının Doğuşu ile İlgili Motiflerin Tahlili, Türk Dili, Eylül 1997 S. 549 s.230

⁴ Orhan Şaik Gökyay, a.g.e. s.CDXXXV

⁵ Ali Berat Alptekin: Halk Hikayelerinin Motif Yapısı, Ank. 1997 s.301

⁶ M. Necati Sepetçioğlu: Karşılaştırmalı Türk Destanları, İst. 1990 s.191

⁷ İsa Özkan, Manas ve Altın Arığ Destanı'ndaki Motifler, Manas 1000 Bişkek Bildirileri, Ank. 1997 s.156

Manas Destanı'nda Manas'ın atı Akkula, Manas ile aynı özelliklere sahiptir. O büyük güce sahip, nitelikli, kahramana taktik veren bir attır. Kökötöy Han'ın Maaniker adlı atı da olağanüstü özelliklere sahiptir. Kökötöy atını şöyle tasvir eder:

Kanadı altı, ayağı dört

....

Bulutlu göğün altından

Dönüverir çitin üstünden

Yürür mü uçar mı görünmez,

İnsanlarca bilinmez.¹

Sahaların Nürkün Bahadır Destanı'nda destan kahramanı Nürkün Bahadır gibi atı da güçlü, cesur, sihirli güçlere sahip, uçabilen insan gibi konuşan bir attır.²

Kirmenşah ve onun atı Kara Kaytaç olağanüstü hususiyetlere sahiptir. Kara Kaytaç, soğuk ve sıcak diyarları geçmekte, devin kulesine uçarak çıkmaktadır. Kirmenşah yaralandığında aynı at çökebilmeğe, kuyunun içine inebilmektedir., Ayrıca bu atın yuları çıkacak olursa at ve sahibi perişan olmaktadır.³

Yusuf Bey Destanı'nda Yusuf Bey ve kırk yiğidi savaşa giderken Yusuf Bey'in atı Margir, Yusuf Bey'in o kadar kamçılmasına rağmen önüne gelen şehit mezarının üzerinden atlamaz. Bunun üzerine Yusuf Bey atına şunları söyler:

Margirim, neçüyn ötmez sen

Günde geçen yoldan bu gün?

Ne sözden sözim tutmaz sen

Habar bergin haldan bu gün

Margirim Düldül peder sen,

Könlimi melul edersen

Ahırı kayan gidersen

Habar bergin, haldan bu gün!⁴

¹ *Culdız Orazbakova, Manas Destanı'ndaki Atların Tipleri, Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni, Ank. 1995 s.186*

² *Sabaraykina, Lina Mihailovna, Saha Halkının Çevik Nürkün Bahadır Destanında At Sembolü, Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık, İst. 1995 s.313*

³ *Ali Berat Alptekin, Kirmenşah Hikayesinde Masal Hususiyetleri, II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C.II s.20 Ank. 1982*

⁴ *İsa Özkan, Yusuf Bey-Ahmed Bey "Bozoğlan" Destanı, Ank. 1989 s.152*

Yine aynı destanda Yusuf Bey'in düşmanı Gözel Şah'ın adamı Mürzemmet'in atının adı Bad-ı paya (yel ayaklı)dır. Aynı şekilde bu destanda armağan olarak verilen atlar arasında "gümüş takımlı, kamış kulaklı bedev at" ile "yel ayaklı yorga"lardan söz edilir.¹

Yusuf Bey'in annesi Laglı Han ile Aşığ Beg'in ağlamaktan kör olan gözleri, Hz. Ali'nin atı Düldül'ün ayak izinden alınan toprağın sürülmesiyle açılır.²

Abdurrahman Han Destanı'nda Abdurrahman Han, Çin Askeri Valisi Ambal ile savaşmak üzere Piyalma'ya giderken "Ak Tulpar" adlı olağanüstü hususiyetlere sahip olan atına biner.³

Hz. Hamza'nın Aşkar'ı kimsenin tutamadığı demir kır bir attır. Bereket ve bolluk sembolü olarak görülür. Kendisine rastlayan insanların o yıl nasipleri bol olur. İnsanlardan kaçır ve yanına kimseyi yaklaştırmaz. Hz. Hamza'yı görünce ayağına baş koyup yüzünü sürerek sevincini belli eder. Hızır bu ata binmektedir. Gerektiği yerde rüzgardan daha hızlı koşar, gerektiği yerde kanatlanıp uçar, aynı zamanda iyi bir kurtarıcıdır. Aynı zamanda ab-ı hayat içmiştir. Hz. Hamza'dan sonra Seyyid Battal Gazi ve Sarı Saltuk bu atın binicisi olmuştur.⁴

Efsaneleşmiş atlar arasında bir de "Kamertay" vardır. Bu at da gül suyu içer, badem yer. havada rüzgar gibi gider, sevdiği adamı göz açıp kapayıncaya kadar istediği yere ulaştırır. Bu at, büyüü bir elmadan bu duruma gelmiştir.⁵

Aynı zamanda Başkurt Zayatülek Destanı'nda Zayatülek'in atı da konuşabilmekte ve ⁶sahibini felaketlere karşı önceden uymaktadır. Kazak destanlarından Er Kosay Destanı'nın kahramanı Er Kosay'ın sarı atı da olağanüstü özelliklere sahip batır bir attır. Dile gelip konuşmakta ve sahibi Er Kosay'a akıl verip yardımcı olmaktadır. Onun kılık değiştirmek, uçarcasına koşmak ve uzun mesafeleri bir anda kat etmek gibi bir dizi özellikleri vardır.

Olağanüstü atlar kahramanlarıyla ilk defa karşılaştıklarında hemen ona teslim olmayıp kahramanı üzerine bindirmemekte direnmekte sonra onun gücünü anladıktan sonra onun dostu olmaktadır. Bu şekilde zorla ata binme ve sonra onunla dost olma motifine biz, Ural Batır Destanı'nda da rastlıyoruz. Ural Batır zorla Akbozat'a biner ve sonra onunla dost olurlar. Daha sonra atın telkinleriyle ve kendisine verdiği üç kılın yardımıyla kahramanımız muvaffak olur.⁷

¹ a.g.e s.74

² a.g.e. s76

³ İsa Özkan, Abdurrahman Han Destanı, Ank. 1989 s.55

⁴ Lütfi Sezen, Halk Edebiyatında Hamzaneler, Ank. 1991 s.65

⁵ Murat Uraz, a.g.e. s.8374

⁶ Metin Ergun, Başkurt Halk Destanları, Ankara 2000 s.32

⁷ Metin Ergun: a.g.e s.75

Masallarımızda da at ve ata ait orijinal motifler mevcuttur. Bunlardan en belirginini, zürriyet sahibi olmayan ana ve baba dervişin verdiği bir elma sayesinde zürriyet sahibi olurken aynı elmanın kabuklarını da ata vermek suretiyle kahramanın atı meydana gelmiş olur. Ayrıca Çukurova dolaylarından derlenen bir masalda da bataklıktan çıkan bir at, kahramana yapması gerekenleri söyler, ona çeşitli öğütler verir ve kahraman atın sayesinde bazı zorlukları aşar.¹

Altay masalı olan Ay-Mangus'da da konuşan, kahramana yardım eden ve ağlayan ata rastlanır.²

Tatarca Ak Büre (Beyaz Kurt) masalında 60 kulaç uzunluğunda bir al aygırdan bahsedilir. Beyaz bir kurdun telkinleriyle bu atla karşılaşan kahramanımız, atın üzerine zorla tutunur ve atın onu üzerinden atmak istemesine rağmen, onun sırtında zorluklara katlanarak çeşitli engeller (ateş, su, dağ –taş) aşarak atın dostluğunu kazanır. At sonra ona yardımcı olur ve onu gidebildiği yere kadar götürür. Burada at, kahramana yardımcı olan olağanüstü bir özelliğe sahiptir, kahramanla konuşur, ona yapması gerekenleri söyler.

At kurbanı çok eski bir Türk ananesidir. Şato Türk imparatorlukları da at kurban ederlerdi, M.S, 942 senesinde Şato imparatoru ölünce, imparatorun iki atını, ruhuna kurban kestiler. Eski Türk onamastiğine göre, Tanrı Gölü'ne atılan kurbanların canlı at olması gerekiyordu.³

Eski Türklerde Gök Tanrıya ve atalara kurban olarak hayvan cinsinden erkekler seçilir ve en makbul kurban olan at iskeletlerine bozkır Türk kavimlerine ait mezarlarda rastlanır. Manas destanında Yakıp Han oğlu doğunca çok sevinir ve ak-boz kısrak kestirir.⁴ Kırgız-Kazak folklorunda “töbel baytal” (yani alında beyaz bulunan genç kısrak)Tanrının beğendiği ve ruhların hoşuna giden kurbanlardan sayılmaktadır. Genellikle at renkleri arasında kır ve beyaz makbul sayılmaktadır. Ak'lık, yani beyazlık Altay şamanizminde de ilahelere mahsus bir renk olarak görülür.⁵

Manas doğduğu gün Yakup Han, ak boz kısrak kestirir. Manas'ın oğlu Semetey, babasının mezarı üzerinde “ak boz kısrak” keser. Kırgız-Kazakların “Edige ile Toktamış” destanındaki kahramanlarda hep “ak boz kısrak” kurban ederler.⁶Kurban edilecek at, boğularak ya da bel kemiği kırılarak öldürülür. Hayvanın canı çıkmak üzere iken, iki Kam ellerinde tuttıkları ekmeği, hayvanın yanına getirirler ki, bu, kurbandan

¹ Saim Sakaoğlu, *Türk Masallarında At Motifi, Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık, İst. 1995 s.282-288*

² Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi I. Ank. 1998 s.325*

³ Yaşar Kalafat, *Kuzey Azerbaycan-Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta Eski Türk Dini İzleri, Ank.1998 s.158*

⁴ Ögel, Bahattin a.g.e s.507

⁵ Ögel, Bahattin, a.g.e s.570

⁶ Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bu Gün Şamanizm, Ank. 1925 s.101*

çıkan talih ve mutluluk ruhunun ekmeğe karışması için yapılır.¹ Kurban edilen hayvanların kemikleri kırılmaz, köpeklere verilmez, ateşte yakılır veya gömülür. Kimi özel ayinlerden sonra kurban kemikleri toplanıp bir kaba konularak kayın ağacına asılır. At kurbanlarının kafa taşı bir sıruk üzerine konulur.²

İnsan hayatında bu kadar önemli bir mevki işgal eden, değerli bir varlık at, ancak karşı taraftaki birisine hediye olarak verilebilir. Atın armağan olması, millet hayatını yapıcı, birleştirici ve perçinleyici hüviyet ve karakteriyle düşünüldüğü taktirde hiç şüphesiz ayrı bir değer kazanır.³ Tarihimizde pek çok pek çok devlet adamı birbirlerine at hediye etmişler ve dostluklarını pekiştirmişlerdir. Nitekim Köroğlu'nun babasının gözlerinin kör edilmesi de iki paşanın veya beyin birbirlerine iyi bir at hediye etme endişesinden kaynaklanmıştır.

Türkler arasında çok yaygın olan yas adetlerinden biri ölünün bindiği atın kuyruğunu kesmektir. Dede Korkut Kitabı'nda Beyrek ölürken, yiğitlerine ak boz atının kuyruğunu kesin diye vasiyet ediyor.⁴

Yukardan beri gördüğümüz atların fevkalade özellikleri vardır. Fakat bu atlar ya bir destan kahramanın atları ya da bir beyin, paşanın atlarıdır. Sıradan bir kişinin atları bu özelliklere sahip midir, iyi bir atın özellikleri nasıl olmalıdır? Ali Rıza Yalman iyi bir atın özelliklerini kitabında şöyle sıralar:-Atın topuğundaki kıllar bir dikiş yüzüğüne sığacak kadar az olmalıdır.- Atın kulakları makas gibi çatallı olmalı ve tüysüz bulunmalıdır -Atın yalı (yelesi) sağ yanına devrilmiş olmalıdır.-Atın gözleri fincan gibi büyük olmalı ve beyazı karasından çok olmalıdır.-Atın alnında kıvrık tüylerden meydana gelmiş bir nişan bulunmalı. (Bu nişana sadakat ismi verilir.)-Atın boynundaki damlarlar dalına (omuz başına) kadar uzamış olmalıdır.- Atın sağrısı etli fakat geniş olmamalıdır.⁵

At ile ilgili mevzulara sadece anlatı türlerinde değil diğer edebi türlerde de karşılaşmaktayız. Özellikle hala günlük hayatımızda kullandığımız ata sözleri içersinde pek çok ata ait söz vardır. Necati Fahri Taş, Divanu Lugati't Türk'ten günümüze kadar olan yazılı kaynaklardaki At ile ilgili atasözü , deyim ve terimleri tespit etmiş ve yayınlamıştır.⁶

Azerbaycan'da yapılan bir çalışmadan da bahsederek asıl mevzuumuza geçmek istiyorum. "Azerbaycan Folklorunda Mifolojik At"⁷ isimli çalışmasında Behlül Abdulla, Azerbaycan halk inançlarındaki, masallarındaki, atasözü ve deyimlerindeki,manilerindeki

¹ Murat Uraz, a.g.e s. 8347

² Orhan Şaik Gökyay, a.g.e. s.CDXXX

³ Şükrü Elçin, *Türklerde Atın Armağan Olması, Halk Edebiyatı Araştırmaları, Ank. 1977 s.62*

⁴ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı, İst. 2000 s.CDXXIX*

⁵ Ali Rıza Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları II, Ank 1977 s.123*

⁶ Necati Fahri Taş, *At Kültü, Türk Dünyası Araştırmaları, Haziran 1990*

⁷ Behlül Abdulla, *Azerbaycan Folklorunda Mifolojik At, Bakü, 2000*

atlardan bahseder. Ayrıca kırat ve durat 'ın nasıl isim aldığını, renklerine göre atların durumunu anlatır. Kitabın sonunda örnek metinler verir.

Asıl mevzuumuz olan Azerbaycan destanlarında ata gelince ise durum yukardan beri anlattıklarımızın dışında bir farklılık arz etmeyecektir. Azerbaycan'da atlar gulun, dayça, bundan sonra day, 2-5 yaşında erkekler ürye, dişiler ise gulan, yaşlı erkek atlar aygır, dişi atlar madyan, ahtalar ise yabı adlandırılır.¹

Azerbaycan'da halk hikayesi dediğimiz anlatı türüne dastan adı verilmektedir. Bu dastanlar içinde en fazla ehemmiyete sahip olanı şüphesiz Köroğlu dastanıdır. Aşağıda üzerinde duracağımız bütün kahramanlık dastanlarının özünü bu dastan oluşturmaktadır. Kahramanlık dastanlarında bütün kahramanlar kendilerine Köroğlu'nu, bindikleri atlarına da Kırat'ı örnek alırlar.

Yukarıda da işaret edildiği gibi Köroğlu Dastanı'nın² Azeri varyantlarında da Kırat fevkalade özelliklere sahiptir. Bu olağanüstülük önce kendisini doğumla gösterir. Kırat, deryadan çıkan bir atın yilkıdaki bir madyanla çiftleşmesi sonucu doğmuştur.

Ali kişi yilkısını derya kenarında (başka anlatılarda bu nehir Aras'tır.)bulundururken deryadan çıkan iki at atların içindeki iki (madyanla) atla çiftleşir .Tokat paşası Hasan Paşa, Hasan Han'a misafir gelir ve at ister. Ali kişi de bu iki tayı verir ve gözleri oyulur. Dastanın Doğu rivayetlerinde Köroğlu'nun atı Derya-yı Şor'dan çıkan bir su kulunun diğer atlarla çiftleşmesi sonucu doğmuştur. Atın bu şekilde olağanüstü hususiyet kazanması motifinin mitolojik devirlerden kalma orijinal bir motif olduğunu yukarda zikretmiştik.

Gözleri oyulan Ali kişi, oğlu Rövsen'i yanına alarak oradan uzaklaşır. Rövsen, babasının telkinleriyle atları ışık ve insan gözü görmeden kırk gün bir yerde besleyecektir. Fakat Rövsen , otuz dokuzuncu gün dayanamayıp onlara bakar ve kırat da iki kanat görür. "Ganatlar alov kimi yanır, gızıl kimi parlayır." Rövsen'in bu sabırsızlığı yüzünden kanatlar yavaş yavaş söner.

Kırat: "iri başlı, dolu gözlü, gara birçekli, uzun boyunlu, tökme döşlü, yoğun,enli sağrılı bir biçimde"dir. Değirmen gibi de yer.

Artık sıra atları imtihan etme zamanına gelmiştir. Rövsen babasının telkinleriyle atları önce çamurlu tarlada, dikenlikte ve kayalıklarda dener. "At gülle kimi sıldırım daşlığa endi, gızıl kuş kimi ucub." Atların ikisi de imtihanları kazanır fakat Dorat Kırat'a nazaran biraz zayıf yetişmiştir. Rövsen'e babası her zaman Kırat'a binmesini, onun olmadığı zamanlarda da Dorat'a binmesini tembih eder.

Kırat artık Köroğlu'nun her şeyidir. O olmadan Köroğlu bir hiçtir. Bunu aşağıdaki örneklerde açıklayacağız.

¹ Nürettin Bağirov Semedoğlu, Azerbaycan Medeniyetinde At ve Atçılık, Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık, İst. 1995 s.348

²Tahmasib M.H Azerbaycan Dastanları, Bakı 1969 cilt 4

Köroğlu'nun Dorat'ını hile ile kaçıran Keçel Hemze bir değirmene gelir. Peşine düşen Köroğlu değirmende Keçel Hemze'yi bulur ve onun başka bir hilesiyle de Kırat'ı elinden kaybeder.. Burada Köroğlu kele şöyle yalvarır:

Canım Hemze gözüm Hemze	Gırat benim iki gözüm
Hemze, incitme gıratı	Bele derde neçe dözüüm?
Budu sene sözüm Hemze	Hemze sene budu sözüm
Hemze, incitme gıratı	Oğul, incitme gıratı
Gıratdı benim direyim	Eşider paşalar beyler
Eriyer galmaz üreyim	Şadlık heberini söyler
Sen olasan duz-çöreğim	Köroğlu iltimas eyler
Hemze, incitme gıratı	Bala incitme gıratı

Görüldüğü gibi Kırat Köroğlu'nun direğidir. O olmadan kahramanımız hiçbir şey yapamaz. Hatta bu olaydan sonra Çenlibel'e dönen Köroğlu'nu, oradakiler Kırat'ı getiremeden geldi diye tahfif ederler, onunla konuşmazlar hatta yanından ayrılmak isterler. Buradaki delillerin yapmış olduğu davranışın temelinde şu yatmaktadır: Atına sahip çıkamayan biriyle artık beraber olmanın bir manası yoktur. Bu, Köroğlu dahi olsa.

Köroğlu'nun gözünde Kırat çok kıymetlidir. Bu kıymeti Köroğlu atını çaldırdıktan sonra daha iyi anlar. Bu konuda şöyle der:

Eylen deyim gıratın gıymatını
 Seksen min serkerde, mala da verme
 Seksen min ağ tüklü gemer öyece
 Seksen min hezine pula da verme
 Seksen min ilhiya, seksen min ata
 Seksen min mahaldan gelen gelen barata
 Seksen min kotana, seksen min cüte
 Seksen min kotallı kala da verme
 Köroğlu dövletin endirsin düze
 Say, götür hamısını seksen min yüze
 Seksen min geline, seksen min gıza
 Seksen min egkene, dula da verme

Yiğidin kardeşi olan atın da iyi bakılması lazımdır. Kıratın bakımı da titizlik ister. Bu konuda Köroğlu Keçel Hemze'ye ata bakması için şu tavsiyelerde bulunur:

Hemze atı yahşı sahla
At igidin gardaşdı
Günde mugayat olub, yohla
At igidin gardaşdı

Yay olanda dağa yollat
Yaz olanda ifçin nallat
Gış olanda mehmer çullat
At igidin gardaşdı

Atı sevip besle körpe
Hayıranda çihsin sarpa
Her yeyende gırh tas arpa
At igidin gardaşdı

Uzag uzag yollarınan
Beli ipek çullarınan
Hogga yarım nallarınan
At igidin gardaşdı

Meclis gurdum çohlarınan
Dava etdim ohlarınan
Gara polad mıhlarınan
At igidin gardaşdı

Serin serin yu suyunan
Guyruğun bağla muyunan
Goç Köroğlu çok öyünen
At igidin gardaşdı

Kıratı kurtarmak için aşık kılığına giren Köroğlu, Hasan paşaya Kırat'ı şöyle anlatır:

Paşa. sene nişan verim gıratı
Ebrişim ipekden yalı gerekdi
Bir mina boyunlu, uca sağrılı
Bir yarım hoggadan nalı gerekdi

Armudı dırnaglı, hundur boyunlu
Meydana girende yüz min oyunlu
Deyirman ma'deni, aç gurd yeyimli
Ortası gulana dolu gerekdi

Garanlık gecede yol çasırmayan
Düşman gabağında er düşürmeyen
Üstünde el ayag yığşırılmayan
Köroğlunun atı dele gerekdi

En sonunda atına kavuşan Köroğlu, atın boynuna sarılıp şöyle der:

Mindim gıratın beline
Kaş ki, düşman yüz olaydı
Çekende mısri gılincı
Dere depe düz olaydı

Atı minmişem gezmeye
 Düşman bağırını ezmeye
 Tona çayını üzmeye
 Gırat bir gavvaz olaydı
 Verin yeddi illik haracı
 Paşalar getirsin bacı
 Köroğlu çekip gılıncı
 Düşman üzbeüz olaydı

Kırat Köroğlu'nun dilinden anlar. Hatta kendisine iltifat edildiği zaman daha da şahlanır. Tuna nehrinden geçmekte zorlanan Kırat'a Köroğlu aşağıdaki dizeleri söyler:

Ceyrana benzer geçişin
 Addımla, gurban goluna
 Terlana benzer uçusun
 El çatmaz ipek yalına.
 Kesdirrem gümüştən yeher
 Tumarlaram ahşam, seher
 Göttür burdan kaç bir teher
 Sikke vurdurram nalına
 Koroğluyam, güman bele
 Demeyinen gelmez dile
 Meni çihart Çenlibele
 Gotaz düzdürrem çuluna

Bundan sonra ata güç, kuvvet gelir ve çaydan çıkar. Görüldüğü gibi Kırat fevkalade özelliklere sahip bir attır. Doğumu, kanatlarının olması ve adeta uçması, nehirden yüzerek geçmesi, sahibinin dilinden anlaması, yanına sahibinden başka kimseyi yaklaştırmaması, güzel bir kız gibi tasvir edilmesi... gibi.

Köroğlu Destanı'nda Köroğlu gibi Demircioğlu da uyuduğu bir sırada Arap atını kaybeder. Uyandığı zaman atını bulamayan Demircioğlu, duygularını şöyle dile getirir:

Ereb At getdi elimden
 Erebatı men isterem
 Ayrı düşmüşem elimden
 Erebatı men isterem

Demircioğlun bu vaxtı
 İgidem, isterem baxtı
 Yad ölkedi, düşman çoxdu
 Erebatı men isterem

....

Ne kadar aradıysa da atını bulamayan Demircioğlu, biçare olarak şu sözleri söyler:

Demircioğlu, igid çox dünyada
Artdı derdim, oldu hedden ziyada
Yaxşı at minenler gaisa piyada
Daş düşer başına, ömrü bad olu.

Atını ararken en sonunda bir çobana rast gelir ve atını ondan sorar:

Başına döndüyüm naxırcı gardaş,
Menim Ereb Atımı gördün mü ola?
Merd igidin canından ezizdi,
Menim Ereb Atımı gördün mü ola?¹

Görüldüğü gibi iyi ata binenler atsız kaldıkları zaman adeta dünya onlara zindan olur, başlarına taş düşer.

Azerbaycan kahramanlık destanlarından olan **Garaoğlu Dastanı**² yapı olarak Köroğlu Destanı'nı andırmaktadır. Denilebilir ki bu destanda sadece Köroğlu Destanı'ndaki isimler değişmiştir. Köroğlu Destanı'nda Köroğlu'na babası, gözleri kör edildikten sonra intikam alması için yapması gerekenleri söyler. Bu destanda da Garalibey oğlu Sedrek beye öğüt verir. Atlar atı al-gırmızı madyan atı Ceyhun boyu Gül vadiye sürmesini söyler. Sedrek, atıyla beraber vadiye gider. Sabaha karşı suyu yarıp büyük bir gürültüyle ağzından ateş püskürerek bir aygır çıkar ve al aygırla çiftleşir. Babasının tavsiyesi üzerine toprağın altında karanlık bir ahır düzelttir. Vakit tamam olunca al madyandan al **ganatlı** bir at doğar. İyice atı besledikten sonra **yel ganatlı** atlar atı ile yedi ele sefer eder at her sınağdan geçer.

Yine Köroğlu'nda olduğu gibi Garalibey oğluna ab-ı hayat bulması için onu Ağ Bulak'a gönderir. "Gece ağaçların başı yere değen zaman Ağ Bulak'ın başı üste iki ulduz toğuşacak, ulduzlardan Ağ Bulağa nur inecek ve su köpük köpük akacak"tır. Bu sudan kendisi atı ve bir kapta da babasına su getirecektir. Kendisi su içerken başı üzerinde kılıçlar çekilecek orada bir tepегöz ortaya çıkacak, atı su içerken de yıldırımlar düşecek etrafa.

Görüldüğü gibi bu destanda da **Al At** olağanüstü özelliklere sahiptir.

Azerbaycan Destanları'ndan Kaçak Nebi Dastanı'nda³ da kahramanın atı Bozat olağanüstü özelliklere sahiptir. Bu destan kitap halinde romanlaştırılarak Türkiye'de yayımlanmıştır. Buna göre Kahraman Nebi, 1850 yılında at sırtında eyerin üstünde dünyaya gelmiştir.

¹ Mürsel Hekimov, *Azerbaycan Xalq Dastanları, Efsane-Esativ ve Nağıl Deyimleri*, Bakı 1999 s.195

² Azad Nebiyev, *Azerbaycan Dastanları*, Bakii 1977 s.36-37

³ Celal Bergüşat, *Kaçak Nebi*, Ank. 1988

Kafkasya'nın en meşhur ve hakkında rivayetler söylenen Tufan adlı küheylan bir atın bir kısırakla birleşmesiyle Bozat doğmuştur. Gümüş gibi yelesi, ceylan ayaklı kartal gözlüdür, çelik tırnaklıdır Bozat. Nebi: "Bu atı bana rüyamda Köroğlu vermiştir Benden düşmanlardan intikam almam ve halkı incitenlerin hakkını geri vermem için mısri kılıcı da elime almamı istemiştir." der.

Bozat sahibinin tehlikede olduğunu hisseder ayaklarını yere vurarak kişner. Nebi atın bu hoş davranışından dolayı memnun olur ve onu gözünden öper ve üzerine biner, at o zaman **kanatlanıp uçar**.

Kaçak Nebi Destanı'nda -Azerbaycan Dastanları isimli kitapta- kahramanın atı Bozat deryadan çıkmış madyanla çöl aygırından olmuştur.

Bu metinde de Bozat olağanüstü özelliklere sahiptir. Kaçak Nebi bir seferinde uyuya kalır ve düşmanlar onun peşindedir. Bu durumu sezen Bozat sahibini uyarmaya çalışır. Nebi'nin başı üzerine gider ve kişnemeye, yeri eşmeye başlar. Aynı zamanda gözünden yaş akmaktadır. Bozat'ın kişnemesiyle dağlar taşlar yerinden oynar. Nebi uykudan uyanıp şu şiiri söyler:

Nebi'nin bıçları eşme-eşmedir,
Papagı gülleden deşme-deşmedir,
Nebi'nin atını heç at geçmedi
Goy sene desinler ay Gaçağ Nebi
Neçeri özünden ay goçağ Nebi
Bozat seni ser tövlede bağlaram

Gızıldan gümüşten seni nallaram
Yalıhı ohşayıb mehmer çullaram
Goy sene desinler ay Gaçağ Nebi
Neçeri özünden ay goçağ Nebi

Nebi'yi öldürmek isteyen düşmanlar tüfek çektikleri zaman Bozat sezmiş ve dağları taşları inletecek şekilde kişnemiştir. Fakat Nebi, Şahhüseyn'in kurşunundan kurtulamaz . Tam o sırada Bozat yerinden fırlar ve katili öldürür. Daha sonra Nebi'nin yanına gelir ve tir titrer ve insan gibi ağlar, gözünden kanlı yaşlar akıtır.

Azerbaycan dastanlarından **Molla Nur** dastanında da zürriyetsiz olan Mahmut Bey'e bir derviş gelir ve elma verir. Ona elmanın kırmızı tarafını kendisinin, beyaz tarafını hatunun ve kabuklarını da atına vermesini söyler. Günler geçtikten sonra servi boylu bir tay doğar. Adına Fercan koyarlar. Bu at da fevkalade özelliklere sahiptir, yel kanatlıdır.

Molla Nur'un ölümünde Fercan insan gibi ağlar.

Genceli Nizami'nin Hüsrev u Şirin'in¹ de Şebdiz isimli at şöyle tasvir edilir:

Heyaldan tez geder kalksa dörd nala
Korkmur sona kimi tufandan asla,
Yerinden sıçrasa güneşe sarı,
Yeddi gathı göyden galhar yuharı
Galar dırnağının daşlarda izi
Pambığ guyruğuyla yarar denizi

Sehertek oynagdır, hayal yerişli
Gecetek hüşyardır, zaman gerdişli,
Rengi şeva rengi, Şebdizdir adı
Şirin İshak kimi sevir o atı

¹ Nurettin Bağirov, *Semedoğulu a.g.m s.350*

Bir diğer Azerbaycan kahramanlık destanı da **Şah İsmail Destanı**'dır. Bu destanda da zürriyet sahibi olmayan Kandeher Şah'a derviş bir elma verir ve elmanın yarısını şah, diğer yarısına da hanımı kabukları ise ahırdaki atları yer. Zamanı gelince doğan çocuğa Şah İsmail, ata ise **Kamber Tay** derler.

Görüldüğü gibi bu destanda at, dervişin verdiği bir elmanın kabuklarını yiyen bir kısraktan meydana gelmiştir. Artık bu at her tehlikede Şah İsmail'e yardım edecektir.

Yukarıda değindiğimiz gibi at armağan olarak verilen en iyi hediyedir. Atın armağan olmasını biz. Azerbaycan Dastanları'ndan **Gürcü Kızı ile Kaçak Kerim Destanı**'nda da görüyoruz. Kaçak Kerim, Osmanlı'ya giderken "Türkler yaxşı at peresttir." diyerek sekiz yüz at hediye götürür.¹

Sonuç olarak diyebiliriz ki, gerek Azerbaycan destanlarında olsun ve gerekse Türk destanlarında olsun at, kahramanın birinci derecede yardımcısıdır. Kaşgarlı Mahmut'un kaydettiği gibi "Kuş kanadı ile Türk atı ile"dir. İkinin birbirinden ayrılması söz konusu bile olamaz.

Kaynaklar

1. ABDULLA, Behlül, Azerbaycan Folklorunda Mifolojik At, Bakü, 2000
2. ALPTEKİN, Ali Berat, Halk Hikayelerinin Motif Yapısı, Ank. 1997
3. ALPTEKİN, Ali Berat, Kirmenşah Hikayesinde Masal Hususiyetleri, II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C.II Ank. 1982
4. ATALAY, Besim, D.L.T. Tercümesi Ank 1992
5. BERGÜŞAT, Celal, Kaçak Nebi, Ank. 1988
6. BORATAV, Pertev Naili, Köroğlu Destanı, İst. 1984
7. ÇINAR, Ali Abbas, Türklerde At ve Atçılık, Ank. 1993
8. ELÇİN, Şükrü, Atların Doğuşları İle İlgili Efsaneler, Halk Edebiyatı Araştırmaları, Ank. 1977
9. ELÇİN, Şükrü, Türklerde Atın Armağan Olması, Halk Edebiyatı Araştırmaları, Ank. 1977
10. ERGİN, Muharrem, Dede Korkut Kitabı, Ank 1997
11. ERGUN, Metin, Başkurt Halk Destanları, Ankara 2000
12. GÖKYAY, Orhan Şaik, Dedem Korkudun Kitabı, Ank. 2000
13. HEKİMOV, Mürsel, Azerbaycan Xalq Dastanları, Efsane-Esafir ve Nağıl Deyimleri, Bakı 1999
14. IBIRAYULI, Şakir İbirayev, Kazakların Eski İnançlarında At. Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık. İst. 1995
15. İNAN, Abdulkadir, Tarihte ve Bu Gün Şamanizm. Ank. 1995

¹ Mürsel Hekimov, a.g.e s.233

16. KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Milli Kültürü, İst. 1994
17. KALAFAT, Yaşar, Kuzey Azerbaycan-Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta Eski Türk Dini İzleri, Ank.1998
18. NEBİYEV, Azad, Azerbaycan Dastanları, Bakü 1977
19. ORAZBAKOVA, Culdız, Manas Destanı'ndaki Atların Tipleri, Manas Destanı ve Etkileri Uluslar Arası Bilgi Şöleni, Ank. 1995
20. ÖGEL, Bahattin, Türk Mitolojisi I. Ank. 1998
21. ÖZKAN, İsa, Abdurrahman Han Destanı, Ank. 1989
22. ÖZKAN, İsa, Manas ve Altın Arığ Destanı'ndaki Motifler, Manas 1000 Bışkek Bildirileri, Ank. 1997
23. ÖZKAN, İsa, Yusuf Bey-Ahmed Bey "Bozoğlan" Destanı, Ank. 1989
24. ÖZKAN, İsa, Köroğlu Destanı'nda Kahraman ve Atının Doğuşu İle İlgili Motiflerin Tahlili, Türk Dili, Eylül 1997 S.549
25. RAHMAN, Abdulkerim, Uygur Folkloru, Ank. 1996
26. SABARAYKINA, Lina Mihailovna, Saha Halkının Çevik Nürğün Bahadır Destanında At Sembolü, Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık, İst. 1995 s.313
27. SAKAOĞLU, Saim, Türk Masallarında At Motifi, Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık, İst. 1995
28. SEMEDOĞLU, Nurettin Bağırov, Azerbaycan Medeniyetinde At ve Atçılık, Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık, İst. 1995
29. SEPETÇİOĞLU, M. Necati, Karşılaştırmalı Türk Destanları, İst. 1990
30. SEVÜK, İsmail Habib, Türk Atı, T.F.A. Kasım 1962
31. SEYİDOĞLU, Bilge, Mitolojik Dönemde At, Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık, İst. 1995
32. SEZEN, Lütfi, Halk Edebiyatında Hamzanameler, Ank. 1991
33. TAHMASIB, M.H, Azerbaycan Dastanları, Bakı 1969 cilt 4
34. TAŞ, Necati Fahri, At Kültü, Türk Dünyası Araştırmaları, Haziran 1990
35. URAZ, Murat, Türk Mitolojisinde ve Folklorunda Atlar, T. F. A. c.18
36. YALMAN, Ali Rıza, Cenupta Türkmen Oymakları II. Ank 1977